

АНДРІЙ ЖУК

139

Політична бібліотека

Р. У. II.

І.

Визитро Антонович

Козаччына.

70 коп.

Чернівці 1902.

В друкарні тов. „Рускої Ради“ під зарядом В. Секерського.

Козаччына.

Вся земля, видъ гиръ карпатськихъ по надъ Чорнымъ моремъ, майже ажъ до Дону, вси теперишні губерніи: Харківська, Катеринославська, Черныгивська, Полтавська, Херсонська, Кыйивська Поділле, Волинь, ще й Галычына та Буковина, що підлягають не моськовському цареві а австрыйському цисареві, вся ця земля називається Україною, а люде, що на ній живуть и однаково по нашому балакають, називаються Українцями. Жыве нашихъ людей по сему великому простору билыше а ніжъ 25 миліонівъ; але вся ця сыла нашого люду складається изъ селянъ хлиборобівъ, що живуть по селахъ, хуторахъ, то слободахъ, або зъ біднійшихъ мищанъ, що живуть по околицяхъ мистъ та займаються ремесломъ, або ще зъ робитныкивъ, що ходять працювати, та заробляти тяжкый хлибъ по фабрыкахъ та заводахъ або шахтахъ, чы копальняхъ. Ни панівъ, ни фабрикантівъ, ани урядовцівъ - чыновныкивъ украинцівъ майже немає. По мистахъ живуть

москали (русскіе), що ихъ понасылавъ царь московскій поробивши ихъ урядовцями и що живутъ у великихъ та гарныхъ будинкахъ, бо й имъ яко урядовцямъ сплачують велики гроши зъ казны, тижъ сами гроши, що въ казну збирають ся податками зъ нашого українського люду; по селахъ такожъ панамы суть або знову москали та наши перевертни, що обернули ся у москаливъ, та пороскрадали нашу землю зъ дозволу московского царя, або ляхы, що запосплы землю видъ давнійшихъ часивъ, загарбавши инъ зъ ласки ще польского короля. Такимъ чыномъ на всій нашій широкій Украини, въ сему багатому краи, де земля найкраща може на цилый свить, наши люде украинци мусять бидуваты, гирко працюючи на всякихъ заводокъ панивъ московськихъ та польськихъ; на своїй ридній українській землі мы повинны працюваты, щобъ могли бенькетуваты паны, що загарбали нашу землю, щежъ до того мусымо й податкы сплачуваты, щобъ було зъ чого роскошуваты тымъ панамъ, що живутъ по мѣстахъ. А прыйде часъ, що знесылившы ся нашъ чоловікъ не може вже далі працюваты, то тоди мусыть покирно схылыты голову та помираты голодною смертю. И оттакъ хылять свои головы вси 25 миліонивъ нашого люду тяжко працюючи, а паны московскіи та польскіи гуляють по всій Украини радіючи, що зрабувалы насъ и мають зъ чого роскошуваты цѣле свое жыття.

Але не завше такъ було, щобъ наши украинци покірливо хылыли свои головы у московському та польському ярму. Довго былыся та боролыся наши диды та прадида, поки йихъ не подужавъ царь московскый та не впаддавъ у здобычъ своимъ панамъ. Двисти пятьдесятъ роківъ текла по всій Україні кровь ричкамы, та певне й ще не разъ потече, колы мы захочемо здобути собі кращої доли, буты вільнымы ни на кого не працюючи крімъ себе самихъ. Тысячамы покладалы свои головы диды наши, бажаючи выбудуваты вільну Україну безъ холопа и безъ пана; важку боротьбу доведеть ся и намъ розпочаты, колы мы не схочемо, щобъ и диты наши гынулы въ тій самій неволи, въ якій мы змарнувалы свое життя.

Одже щобъ знаты, въ якый спосибъ намъ найкраще бороты ся за свою долю, поглянемо, якъ повстала наша недоля, та якъ наши зъ нею боролы ся.

I. Лядська неволя.

Рокивъ зо трыста пятдесять або чотырыста до нашихъ часивъ, себѣ-то у першій половини шістнайцятото столітя, ще въ нашому краі земли вильной було сыла.

Весь нашъ край тоди складавъ у єуин зъ Лытвою одну державу; правивъ сею державою князь, що сидивъ у Лытви. але бувъ нашого роду и нашихъ звичаивъ. На ливничѣ видъ нашої державы лежало царство московське, що ледве выбороло ся зъ татарською неволю, а на полудень у Крыму було царство татарське и хыжи татарськи орды бродили по степу коло моря та не рідко робыли напады на наши хуторы та села.

Вся держава управляла ся законами, що называли ся: „Лытовський статутъ“. Після сихъ законивъ селянамъ вильно було посидати землю скільки кому потрібно, абы заводити хозяйство и черезъ те по обыдва боки Днипра та Буга

та Днистра густо селылися вильни видѣ панивъ люде, а позаякѣ сторона була богата и звиремъ и птыцею и рыбою, то коженъ зи своєю праці живѣ у достаткахъ, колы не въ роскошахъ. Єдыне було лихо, се татары. Одже, щобъ боронити ся видѣ ихъ коженъ мусивъ мати свою зброю и нидѣ часѣ нападивъ сусиды злучалы ся до куны, ставалы до зброи и воювалы зъ татарами. Багато лыха конлы татары; багато людей у неволю забирали, алежъ славно и наши прапрадиды оборонялы ся видѣ ихъ; а щобъ певнѣйша була оборона, то далеко на полудень у степу коло Днипра ажъ за порогами заложылы сторожу, де збирали ся найзавзятѣйши вояки зъ усіей Украины и пыльно доглядалы за татарами, колы ти йшли нападомъ на Украйну, абы въ свѣй часѣ затримати ихъ та не пустити грабувати рѣднои стороны. Ся сторожа на берези Днипра за порогами называла ся Сичью, а ти вояки, що малы зброю та воювалы зъ татарами называлы ся козаками, а проводари ихъ та начальныкы называлы ся гетьманами. Ти козаки, що жылы на Украйни называлы ся — городовыми, а ти, що жылы на Сичи — запорожськыми.

Городови козаки селылися переважно по селахъ та хуторахъ, розводылы свое хозяйство та тилькы нидѣ часѣ небезпешной добы ставалы до зброи. Козаки-запорожськи жылы далеко видѣ усякихъ осель, власного хозяйства не заводылы

а малы усе гуртове, або ять на Сичи казали кошове. До Сичи належало сыла земли, майже весь степъ, що розлягавъ ся довкола видъ земли татарскои ажъ до украинськихъ осель и на сухъ земляхъ сичовыкы розводылы табуны коней та выкорыстовували озера та балкы багати рыбою; одже здебильшого воны малы на мети вѣйськови справы. Запорожськи козаки не тилькы пыльнували, абы обороняты Украину видъ татаръ, але не ридко и сами робылы на ихъ напады. Воны будували на Дрипри чайкы, въ цихъ чайкахъ сплывали через Лыманъ до Чорного моря, а тамъ йихали до крымськихъ берегивъ татаръ грабувати, своихъ бротивъ зъ неволи вызволяты, а ынколы то й до самого Царгороду дойизджали и не разъ туркы видъ жаху тремтили, колы показували ся на мори запорозьки чайкы.

Въ такый спосибъ складалося жыття до половыны шистнайцятого вику, колы обставыны почалы значно одминяты ся. Ричъ у тымъ, що до того часу хлиборобствомъ займалы ся дуже мало и то лыше задля власного ужытку. Хлибъ сіялы лыше на цылини и вдруге тойи самои земли вже не оралы. Найкорыстнѣйшымъ хозяйствомъ личыло ся таке хозяйство, де було багато лиса та озеръ, дебъ або розводылы бортни зъ бджоламы, або ловылы бобривъ, або лисного звиря, або гналы деготь та смолу, або ловылы рыбу. Торгували воскомъ, медомъ, шкурамы, рыбою, кавяромъ,

дбогтемъ, то що, а хлибомъ не торгували а лише засивали його та збирали стилъкы, скилькы по-трибно його було на власному хозяйствѣ. Одже коло половыны шистнайцятого вику людѹ на Украинѣ розмножило ся багато, а звирья та рыбы значно поменьшало, то украинськи хозяйства мусилы навернуты ся до хлиборобства. Почалы ораты та засиваты хлибомъ бильше земли и стали хлибъ продаваты въ ыньши стороны. Такимъ чынемъ корыснѣйшымы хозяйствамы стали личыты ся степови хозяйства, де було багато простору и плодюча земля. Черезъ таку перемину стало ся те, що вси дворяне та шляхта, що малы свои посилости на Полиссѣ, почалы намагаты ся покинуты свои лисови масткы та заволодиты степамы, що належалы вильнымъ хлиборобамъ, козацькымъ громадамъ. Саме коло того часу наша земля, що складала зъ Лытвою одну державу, злучыла ся зъ державою польскою. Лытовскый князь, що правывъ до того часу, ставъ польскимъ королемъ и осивъ въ Польци. А у Польци бувъ такий станъ, що вильныхъ хлиборобивъ не було, а були лише тилькы паны, що посидалы землю и ихни крепакы, що робылы на сій землѣ на корысть паньску. Отъ наши паны, колы спостерегли, що степови хозяйства корыстнѣйши видъ лисовыхъ, почалы выпрошуваты у короля грамоты на володиння naszymы степамы, на якихъ робылы хлибъ козаки, що были

вильными и володили землею по своимъ старымъ законамъ, по лытовському статуту. Наши паны зрозумивши, що за для ихъ корыстнійши законы польски, стали сполячуваты ся, переходыты у польску-католицьку виру и сотнямы та тысячами стали зъявлятыся у степовій України. Показувалы выпрошени у короля грамоты и намагалы ся завесты у кринацтво видновидно польскому законowi всихъ попереднихъ володителейъ, що личилы себе вильными козаками, видновидно лытовському статутowi.

Отъ зъ сего часу и повстало все лихо. Козаки не хотилы ставаты ринаками зполяченыхъ панивъ, почалы зъ ными бороты ся за свое право и після довгой боротьбы видбылы ся видъ Польщи, навить саму Польщу зруйнувалы, але попалы у другу неволю до царя московського, що бувъ сильнійший а ніжъ Польща, завивъ ршуче кринацтво и довивъ Украину до того стану, що заразы уся 25 миліонивъ нашего украинського люду мусять тяжко працюваты на корысть московськихъ та польськихъ панивъ та московського царя.

Козаки, що не хотилы зносыты наkyненои имъ шляхецькои неволи почасты здіймалы повстанне проты панивъ и ляхивъ у себе на Україні, але що разу нещасливо, а почасты тикалы видъ сеп неволи на Сичъ и тамъ ставалы занорожцями. Чымъ больше тыснулы паны людей, тымъ больше ихъ прибувало на запорожжя, тымъ запорожське

військо більшало. Въ такий спосибъ складалы ся справы до половины симнайцятого вику. Знаньщени-паны инсля польскыхъ законивъ не хотилы визнаваты козацького стану, затверджуючы на своїхъ зборахъ, що называлы ся сеймамы, той ладъ, що на Украини мають бути лише паны та хлопы — крпаки; а козакивъ паны малы за бунтивныбивъ. Козаки здіймалы повстання, намагалы ся, щобъ польски законы визналы кримъ стану паньського та крипацького такожъ станъ вильныхъ козакивъ. Але си повстання полякы щоразу зныщувалы а проводаривъ катувалы лютымы мугамы. Хто мигъ, тикавъ на Запорожжя. Запорожци сыльно збільшуючы ся чысломъ, ст валы смилывійши, гризнійше провадылы війну зъ татарами та туркамы, але пыльно прислухалыся тому що діеть ся у ихъ дома на Украини. А Украина знесылюючы ся у повстанняхъ, у боротьби проты польского гнету, сподивала ся видъ запорожжя військовою запомогы, гадала, що запорожци вызволятъ Украину зъ лядьської неволи, зъ крипацького стану. Весь народъ бажавъ бути вильнымъ у козацькому стані і не знаты паньського ярма, чи то буде ярмо видъ ляхивъ, чи якого ыншого паньського роду.

Одже въ той часъ, якъ на Украини здіймало ся одне повстання-за другимъ, провадыла ся кровава боротьба за волю. На Сичи визначывъ ся гетьманъ Петро Сагайдачный. Винъ славно про-

вадивъ війну зъ татарами та турками. Підъ його проводомъ козаки зруйнували татарське місто Кафу, спалили Сыноль и Трапезунтъ, занесли ся на своихъ чайкахъ ажъ до Царьгороду. Турецький султанъ скарживъ ся на козаківъ польскому королеви, але король ничого не мигъ вдіяти, бо не мавъ силы заборонити козакамъ військовой справы. Кримъ того польскый король саме въ той часъ провадивъ війну зъ Московою и йому було потрібно багато війска; тому король звернувъ ся за війскомъ до Сагайдачного. Петро Сагайдачный справди допомигъ Польщи у війни зъ Московою, прыйшовши підъ Москву зъ двайцятю тисячами козаківъ, але за те скорыстувавъ ся зъ того, що козаки були потрібни Польщи и примусивъ, щобъ польскымы законами було стверджено козацький станъ. Але Сагайдачный самъ бувъ зъ роду шляхтычъ и домагавъ ся корысты не для усього народу а лише для частыны козаківъ. зъ якими провадивъ війну, та не переважно для козацькой старшыны. Винъ згодивъ ся на те, щобъ у козацький станъ було заведено лише сорокъ тисячівъ козаківъ, и щобъ списано ихъ всихъ було у реестры, щобъ никто вильно до козаківъ не мигъ прылучаты ся; всю-жъ решту українського люду лышылы у кріпацтви. Одже розуміеть ся народъ зъ такихъ умовъ не бувъ задоволений и змагавъ ся провадити боротьбу дали. Кримъ того Сагайдачный головну увагу звертавъ на

те, щобъ полишшыты станъ украинського панства та козацькою старшыны и домагавъ ся, щобъ старшына сама собі обирала гетьмана та щобъ паны украиньки зъ гетьманською старшыною та кийивськимъ мытрополытомъ малы однакове право на сеймахъ зъ польскымы магнатамы. Сагайдачный не зважавъ, що для народу однаково, чи його буде вызыскуваты паны та пипъ украинький чи польскый. Тогожъ самого писля Сагайдачного домагали ся вси ыншы гетьманы. Вони обстоювали ынтересы старшыны, бажали зробыты Украинну самостійною державою, змагали ся, щобъ шырыты на Украини просьвиту, одже жадень николи не домагавъ ся, щобъ зробыты весь народъ вильнымъ, щобъ не було на Украини крипацтва и щобъ вся земля належала вильнымъ хлиборобамъ.

Самъ народъ бачывъ на той часъ все лихо видъ напивъ польскихъ, або нашихъ та спольщенихъ и тому намагавъ ся видбыты ся видъ Польщы. Народъ воливъ прыстаты до Москвы, бо гадали, що колы царъ московьскый однои зъ нашымы людьмы виры, то пидъ його проводомъ життя полишае. Одже колы московьки паны та наши змосковщени почалы заводыты такъ само крипацтво, почалы вызыскуваты въ той самый спосибъ украиньскый народъ, то знову почалы ся повстання проты московьскои неволи. Намагали ся ыншы гетьманы прылучыты Украинну знову до Польщы, або до Турецчыны, навить

до Шведської державы, але видбыты ся видъ Москвы було уже годи и московська неволя гнитыть нашъ людъ до сего часу.

Одже въ боротьби зъ Польщею, гетьманъ Петро Сагайдачный встыгъ ствердыты закономъ сорокъ тысячивъ козакивъ. Але колы винъ померъ у 1622 році, то паны почалы зменьшуваты козацьке вйсько, почалы выкидаты козакивъ зъ реестру та переводыты въ крипацтво. Весь народъ, що-лышивъ ся у крипацтви, не бувъ задоволеный Сагайдачнымъ, за те що винъ „зъ ляхамы жывъ у згоди“, и кривава боротьба за вызволення зъ лядської неволи за вильне козацьке жытте після смерты Сагайдачного розпочала ся зъ новою сылою.

II. Хмельныщина.

Після смерты Сагайдачного одно за другимъ здіймалы ся повстання зневоленого люду и скривдженихъ козаківъ. Що разу прольвало ся бильше кровы, що разу паны лютейше каралы повстанцівъ, а повстанци въ розпуци катувалы своихъ гнобителівъ пекельнымы муками. Їнколы повстанци бралы перемогу; наприкладъ въ 1628р. за проводомъ Тараса Трясыла, Украинци пидъ Переяславомъ зовсимъ звыщылы польске військо. Тоди козаки у куни зъ людьмы, що зрикшы ся крипацтва та прыставшы до повстання такожъ личылы себе козаками, починали грабуваты вси панськи маєтки та костелы, панівъ та всіхъ панськихъ орендарівъ выризувалы, панськи хозяйства выпалювалы. Але врешти решть перемагалы всежъ тагы паны, и тоди страшенно пекельнымы муками каралы повстанцівъ. Тыхъ що самы пидъ часъ повстання ставалы до зброи.

паны катували люто, рубали имъ руки, ноги, головы, живцемъ жарыли на легкому огни, зъ живыхъ здырали шкуру; тамъ, де здіймало ся повстання, выпалювали цилы села та хутори; ынколы нисля повстання замість людяного мистечка лышались ся тилькы купы понилу, а миждъ ными хыжи вовкы обѣдали непоховани тѣла покараныхъ украинцевъ, Кобы паны хотили караты, то вони выризували всихъ и чоловѣківъ и жинокъ, и дитей, и старыхъ, ниhto не утикавъ видъ панської помсты. И миждъ сими лютыми панамы были не лише мяхи, але й наши украинскы православной виры шляхтычи, що бажали у куні зъ панамы польскыми вызыскувати украинскыхъ хлѣборобивъ, одибравшы у ихъ землю та зганяючи на панщину. И панщинное тыснулы що разу дужче, наvertsали до неи больше люду, а люде не зважаючи на катування, на те, що кровь лылася по всій Украини рѣчкамы, знову ставали до зброи знову здіймали повстання, або тикалы на Сичъ на запорожжя, сдиный вильный кутокъ на всій Украини, якого не здолалы паны зныщиты та зрабуваты. Але тикаты на запорожжи заборонялы, каралы смертю всихъ утикачивъ, кого тилькы зловылы, одже люду на запорожжи чимъ разъ больше шало и врешти запорожжи здіжнялы ся на оборону своихъ бративъ, усей зневоленой Украини.

Въ 1638 році полякы покорылы повстання нидъ проводомъ Острияныци та Гуни и намирылы ся

зовсимъ выкориньты всіхъ козакивъ. По всій України порозставлялы польске вїйсько, замість гетьманивъ поставылы польськихъ комиссаривъ, попалылы козацьки чайкы, а щобъ спыныты утикачивъ до Сичи, выбудувалы на дорози фортецу Кодакъ на берези Днипра, щобъ перейматы всіхъ, хто тикае до Сичи, чы степомъ, чы водою. Польскому вїйску дозволено було грабуваты и катуваты весь украинський народъ. Люде, що жылы въ той часъ, пысалы, що паны та вїйсько багато людей ризалы на шматкы, або вишалы на гакахъ, дитей у казанахъ варылы, жинкамъ груди деревомъ вытыскалы, весь людъ гнитылы податкамы та панщиною. Весь украинський народъ було повернено у крипацтво. Такъ стогнала въ страшныхъ мукахъ Украина ще десять рокивъ, ажъ докы въ 1648 році не зняло ся Запорожжя пидъ проводомъ гетьмана Богдана Хмельныцького. Тоди зняло ся страшенне повстання, вся Украина запалала, полыла ся кровь ричкамы; весь народъ прыставъ до повстання и зъ помичцю татаръ у великихъ бояхъ перемоглы польске вїйсько.

Зъ першого початку Богданъ Хмельныцький рушившы на Украину зъ запорозькымъ вїйськомъ и зъ татарами, розповсюдивъ по України грамоты, де склыкавъ народъ до повстання обицяючи ся всіхъ зрабованыхъ хлиборобивъ перевести у вильный козацький станъ. Народъ терплючы тяжки муки у крипацтви зъ перевелыкою ра-

дистю чытавъ грамоты Хмельныцького, а колы прыйшли звистки про перши побиды козакивъ надъ польскымъ вѣйскомъ, то повстання зирвало ся зъ нечуваною сылою. По всѣй Украини люде соткамы та тысячами здѣймалы ся на панивъ, выбиралы ся до табору Хмельныцького, а те просто складалы соби загоны и бродылы по пансьбыхъ маеткахъ катуячы панивъ, караючы за все лыхо, якого зазналы видъ ныхъ передъ повстаннемъ. Люто катувалы панивъ, важко й переказаты вси ти муки, яки выгадувавъ для ныхъ вызволеный народъ. Панивъ, панъ, панянокъ, старыхъ и малыхъ ризалы, вишалы, роздыралы по поламъ, вырывалы шматкамы мясо, сверылы очи, зъ живыхъ здыралы кожу. Помста скрывдженого народу не мала кинця-краю.

По всѣй Украини видъ Сичи ажъ до Львова пройшовъ Хмельныцькый, розбываючы и резгоняючы польске вѣйско разъ за разомъ. Паны налякани повстаннемъ та страшною карою тикалы до Польщи, хто не стративъ жыття середъ повстання. Не пройшло й року, якъ не лышыло ся на всѣй Украини ни одного пана. Зрабованый край ставъ вильнымъ. По всехъ мистахъ стривалы и славылы Богдана Хмельныцького, яко видъ Бога данного оборонця и заступныка Украины.

Але зъ цимъ вызволомъ Украины лыхо и не скинчыло ся, воно тилькы почало ся. Ричъ у тимъ, що ни Хмельныцькый ни старшына козацька,

хочъ и пысалы грамоты до народу, але николы не бажалы справди знесты крипацтво по всій України. Та це йимъ було-бъ и не користо. Козацька старшына бажала выгнаты панивъ, але за для того, щобъ самымъ осисты замисть ихъ. Щобъ маты сылу на Україні, то гетьманови и всій старшини потрибно було маты певне вйсько, на яке-бъ всны могли оперты ся и маты право на володиння землею, дебъ жылы хлиб-робы, щобъ ихъ вызыскуваты и въ той спосибъ пануваты на Україні. Тому то и Сагайдачный не домагавъ ся знесення крипацтва, а лыше того, щобъ у козацьки реестры було запысано сорокъ тысячивъ вйська, тогожъ сомого домагавъ ся и Хмельныцький. Вони домагалы ся такожъ, щобъ козакамъ було плачено жалування, щобъ козаки булы задоволени зи свого стану и завше стоялы въ оборони гетьмана и старшыны, а зносыты крипацтво вони не хотилы, бо самы хотилы маты крипакивъ; не бажалы скасуваты панщыны, бо бажалы зъ панщыны корыстуваты ся самы.

Такымъ чыномъ, колы Украина була увильнена зъ панськои, лядськои неволи, и вся Польща тремтила, щобъ Хмельныцький не пйшовъ зъ козаками и руйнуваты, позаякъ все польске вйсько полягло або розбигло ся, або попало у неволю до татаръ, що воювалы у куни зъ козаками, Хмельныцький и гадкы не мавъ рушаты на Польщу; винъ навпакы поспишывъ ся замырыты ся зъ польскимъ королемъ.

Шість роки втягнуло ся повстання Хмельницького и тилько разивъ за протягомъ сего часу Хмельницький пристававъ до згоды зъ ляхами, але що разу згода не могла довго триваты, бо ни паны польски ни украинський народъ не були зъ неи задоволени. Писля згоды зъ ляхами лишало ся у війську лише сорокъ тисячивъ козаківъ, а решта вси соткы тисячивъ вызволеного народу мусилы знову вертаты ся у крипацтво, знову одробляты панщину; корыстувала ся зи згоды лише старшына козацька, бо писля згоды воеводы та урядъ по Украини ставивъ ся зъ козацькою старшыны; козацька-жъ старшына мала соби землю, на якій одроблявъ панщину украинський народъ. Кримъ того паны писля згоды такожъ верталы ся на Украину у свои маєтки и до ихъ знову народъ мусивъ иты у крипацтво. Розуміеть ся ни украинський народъ ни паны не могли пристаты до згоды. Паны не могли згодиты ся, щобъ ими на Украини заряджувала козацька старшына, кримъ того не могли примусити робити на себе панщину людей, що вернули ся що лишъ видъ зброи знову до плуга; а такожъ украинський народъ не мигъ пристаты на те, щобъ знову бугы у неволи, та одробляты панщину панамъ, зъ якими провадивъ стилькы часу криваву війну и якихъ навить побидывъ у війни. Такимъ чыномъ народъ не хотивъ корыты ся панамъ, паны жалилы ся старшыни та

Хмельныцькому. Хмельныцькый розсылавъ сувори наказы, навить каравъ смертю тыхъ непокирныхъ, що не згоджувалы ся робыты панщыны, але те все ничего не допомагало и вѣйна знову здиймала ся. Вѣ такий спосибъ повстання та вѣйна провадылы ся за протягомъ шосты рокивъ. Народъ грабувавъ та палывъ панськи маетки, паны ныщылы та палылы народне добро, татары, що прыходылы до помочы козакамъ, грабувалы и руйнувалы и панивъ и народъ. Народъ за вѣйськовою справою не мавъ часу робыты хлибъ, а колы де-що и було заораного та засіяного, то и те ворогы ныщылы. Такимъ чыномъ, за протягомъ шосты рокивъ Украина геть выгорила, зруйнувала ся, почавъ ся голодъ. Доборолы ся до краю; треба було сему повласты якыйсь кинець; и Хмельныцькый його знайшовъ. Писля довгого вагання нарешти Хмельныцькый и старшына стали на тому, щобъ на завше виддилиты ся видъ Польщи и прылучиты ся до Москвы; пиддаты ся пидъ московського царя, абы зъ його заомогою виддилиты ся зовсимъ видъ ляхивъ. Народъ зъ радистю прыставъ до того, бо все лыхо бачивъ видъ панивъ польськихъ та спольщенихъ. У московськимъ царствѣ хочъ такожъ було крипацтво и такожъ весь народъ дилывъ ся на панивъ та крипакивъ, якъ у Польщи, алежъ одразу Москва не могла свѣй ладъ перевести на Украини, а кримъ того старшына злучаючи ся зъ Москов-

щыною зробыла таки умовы, щобъ московське вѣйсько на Украинѣ не стояло, щобъ весь урядъ складавѣ ся зъ козацькои старшыны, и щобъ гетьманъ зъ старшыною незалежно правылы Україною, яко окремою державою.

Въ такий спосибъ Украина прилучыла ся до московського царства у 1654 році. На короткий часъ видпочыла Украина видъ кривавои боротьбы, видъ ненавѣсного крипачтва. Знову зазеленилы нывы, уквитчалы ся берегы Днипрови селамы та хуторамы, розвынуувъ ся по селахъ добробутъ, розвынула ся и просвѣта. Въ кожному сели завела ся школа и ходылы до нейи вѣльныхъ батькивъ вѣльни дѣты вчиты ся евангелыи правды та любовы. Але дуже короткий часъ видпочывала Украина. Ще за життя гетьмана Хмельныцького зняла ся вѣйна зъ Польщею, бо Польща не хотѣла втерѣты багатого краю, пышной Украины. Кримъ вѣйны зъ Польщею прилучило ся лыхо видъ Московщыны та видъ своеи старшыны.

До тогожъ и старшына козацька, що правыла Україною, почала ришуче сходѣты на панивъ, та повертаты хлѣборобивъ у своихъ крипакивъ, а спостеригшы, що Москва хоче замѣсть їмъ посадыты своихъ московськихъ панивъ, почала кидаты ся зъ йидного боку до другого. То знову пиддалы ся королеви та прилучылы ся до Польци, а то не хотѣлы нікому пидлягаты, а

зробыты Украину незалежною державою и для того звертали ся до Туреччыны. Стало ся тому такъ, що и москали и ляхы и туркы руйнували Украину, и та руина тягнула ся вже не шість рокивъ а цилыхъ пивтораста. До нащадку Украину тоди зруйновано, обернёно у пустыню, де лишъ хыжи звіри блукалы, а колы де и лышались ся люде, то вже въ знесылли, зруйновани не могли змагаты ся проты панщыны.

Такымъ станомъ и скорыстувала ся Московщина; царъ московскый завивъ загальне крипацтво и довивъ Украину до того стану, въ якому вона и заразъ конае.

III. Руина.

Будь що будь, а перши часы після прилучення України до московськєи девжавы булы для народу короткою годиною видпочынку видь ненавысного крѣпацтва. Хоть нѣякихъ умовъ, що до стану селянського не переведено и права хлибороба буты вильнымъ не застережено, але чы старшына козацька, що змагала ся на свою корысть запровадыты паньщыну, чы московський урядъ, що домагавъ ся того-жъ самого, видразу осягнуты своей меты не здолалы-бъ и тому мусилы до того весты справу поволы. Такимъ чыномъ украинський народъ якыйсь часъ мавъ корыстуваты ся зи своего вильного хлиборобського стану на своїй вильній землі. А що сей часъ бувъ саме часомъ вызволення зъ польской неволи и прилучення до московської державы, то се на довго змищныло прыхыльнисть народу до Москвы и ненавысть до Польщы, такъ що описля, колы здѣймалы ся народни повстання, то народъ завжди бажавъ прилучення до московської державы.

Але ынакше поводылы ся козаки и особлыве козацька старшына. Коли Украина прылучала ся до московської державы, то умовы прылучення укладали гетьманъ и старшына и вони залишывшы ынтересы народу, хлиборобивъ, вси умовы уклалы на корысть козакивъ и козацькои старшыны. Тому, укладаючы умовы, вони поклалы, що козакивъ повинно бути лише сорокъ тисячивъ и нихто бильше кримъ вписаныхъ у рейеэстръ до козакивъ належаты не може; що козаки уси мають одержуваты жалування, що козаки соби обирають гетьмана и всю старшыну вильнымы голосамы, а гетьманъ управляє Україною яко незалежный князь; скризъ по всій Украини мають бути воеводы, полковныкы и ыншы урядныкы лише зъ козацькои старшыны. Въ такий спосибъ злучаючы ся зъ Москвою, козацька старшына гараздъ умовыла ся що до свого стану, и одразу почала змататы ся, абы зійты на паньство та по троху закрипыты соби знову вильныхъ хлиборобивъ, щобъ користуваты ся поганяючы йихъ соби на панщину. Гетьманъ одразу почавъ своїмы универсаламы даруваты своїй старшынѣ вильни степы, де сидилы вильни хлиборобы, такъ само, якъ ранійше король польскый дарувавъ ту землю своїй шляхти; старшына-жъ загарбуючы въ той спосибъ землю уклала умовы зъ вильнымы хлиборобамы, що на сій землѣ сидилы, въ той спосибъ, щобъ

поволы перевести ихъ у крипацькый станъ та погнаты знову для себе на панщину. Але и гетьманъ и старшына зъ першого-жъ початку спостериглы, що царь московскый хоче, щобъ замість старшыны козацькою посадыты на Украини своихъ московськихъ панивъ. щобъ замість гетьмана и козацькою старшыны понасылаты своихъ московськихъ урядныкивъ и щобъ замість козацького вйська поставыты на Украини своихъ москаливъ и въ той спосибъ вызыскуваты Украину на корысть московского панства; царь московскый намагавъ ся, щобъ податкы по Украини зъ людей здыралы воеводы московськи и вжывалы ихъ на корысть московськихъ: царя та панивъ, щобъ такимъ чыномъ запровадыты на Украини зовсимъ такий ладъ, якъ на Московщыни, щобъ такъ само повернуты народъ у крипацьтво и щобъ земля украинська видъ московскою ничымъ не видрижняла ся. Такимъ чыномъ козаки и старшына козацька зъ гетьманомъ, що правылы всею Україною, бачучы, що заходы московськи йдуть имъ на зло, стали намагаты ся, абы знову видъ Москвы видлучыты ся.

Видъ тоди почавъ ся на Украини неладъ. Ще старый Хмельныцькый бачывъ, щ зъ Москвою до добра не доведе и обмирковувавъ, въ який спосибъ зирваты злуку зъ московськымъ царемъ. Писля смерты Хмельныцького царь мо-

сковський почавъ ще бильше уризувати права гетьманамъ та старшыни, почавъ бильше насылаты на Украину московского вѣйска, та по украинськихъ мѣстахъ саджаты московськихъ воеводъ, и тому старшына змиркувала, що буде корыстнѣйше прилучити ся знову до Польщи. Одже народъ, гараздъ памятаючи лядську неволю, ни на яку злуку зъ Польщею приставати не бажавъ, але бажавъ підтримувати злуку зъ Москвою. Кримъ того народъ уже не йнявъ виры козакамъ, спостеригшы, що ще видъ часивъ Сагайдачного въ боротьби зъ ляхами козаки обстоювавши лише свою корысть не зважаючи на весь народъ. Видъ сего неладу межы народомъ та козаками изняло ся власне лихо, бо московський царъ корыстувавъ ся зъ сего неладу та чымъ разъ то бильше вызыскувавъ Украину на корысть Москвы.

Особливо сей неладъ виявивъ ся, коли въ 1658 році, черезъ рікъ після смерты Хмельницького, новий гетьманъ Выговський у Гадячы приставъ на те, щобъ знову злучити ся зъ Польщею. Гадяцький договиръ властиво бувъ для украинцівъ бильше корысний, а нижъ вси нынѣшні, бо після гадяцькихъ умовъ на Украини не повинно бути ніякого крипацтва; Украина повинна бути зовсимъ вільною и самостійною державою, лише гетьманъ мусивъ бути стверджений польськимъ королемъ. Після гадяцькихъ

умовъ Україною мусивъ правыты гетьманъ та старшына, весь урядъ повиненъ бути українськый; гроши такожъ повинны були робыты ся свои, українськи; повинно було бути два українськи университеты и богато шкіль вильныхъ; такожъ можна було всимъ вильно друкуваты кныжки. Але и въ Гадяцькому договорѣ тежъ ничего зъ певностю не застережено що до права народу и тому народъ бувъ певенъ, що договору не будуть виконуваты и знову заведуть кривацтво та неволю; тому народъ ніякимъ чыномъ прыстаты до сего договору не згоджувавъ ся. Почала ся знову кривава війна: московськый царь не хотивъ втратыты України, а полякы такожъ личылы Україну частыною Польщы и не хотылы згодыты ся, щобъ вона належала до Москвы. Козаки зъ гетьманомъ підтрымувалы військо польске, а народъ московське. Московськый воевода поставивъ нового гетьмана, зибравъ нове козацьке військо и почала по всій Україні знову текты кровъ ричкамы: козаки стали воюваты зъ козакамы, повстало богацько гетьманивъ, а до того чы ляхы чы москали выпалювалы та ныщылы по Україні и села и миста. Въ такый спосибъ проваджено війну девять рокивъ, поки въ сій війни не знеселылы ся кримъ України такожъ Москва та Польша. Ни идна ни друга держава не могла wyboroty задля себе України и врешти стали на тому, щобъ поди-

лыты іи на дві частыны: щобъ вся Украина зъ ливого боку Днипра и Кийивъ належавъ до державы московської, а весь правый берегъ Днипра — до Польщы. На таку умову прыстали и Москва и Польша у 1667 роци. Ся умова называється ся Андрусивський договирь. Писля сего договору Украину подиляли на дві частыны на майже пивторасто рокивъ и цей часъ называється „руиною“, бо саме тоди зруйновано Украину цилкомъ. На ливому берези за той часъ заведено поволы крипацтво, а правый беригъ такъ зруйновано, що на всему простори лышыло ся два мпста, де ще жыло трохи люду, се у Билій-Церкви та у Немырови, а решта вся правобережня Украина стала нимою, безлюдною пустынею.

Якъ тилькы рознесла ся чутка про Андрусивський договирь межы народомъ, на всему Правобережжи знявъ ся незвычайный переполохъ. Налякани селяны зрозумили, що ихъ повертають у ту саму лядську неволю, проты якои вони провадылы криваву боротьбу вже цилыхъ сто рокивъ и для якои такъ довго руйновалы свій край. Знесылений у столитній боротьби народъ не здолавъ уже лидійняты нове повстання и отъ, щобъ не вертаты ся у лядську неволю, почавъ цилымы селамы та мистечкамы переселюваты ся на ливый берегъ Днипра, заселюваты Полтавщину та Слобожанщину. Почавъ пустисты край

видь тыхъ переселенъ, але тыхъ, хто лышавъ ся у своихъ оселяхъ, снитало ще бильше лыхо. Ричь у тимъ, що на Правобережжи старшына козацька роздильла ся на дви частыны. Одна частына волила лышыты ся у пидданствѣ Польщы, а друга бильша частына бажала Украину зробыты вильною самостійною державою. А що своею сылою видбыты ся видь Польщи було годи, а Москва писля Андрусивського договору зъ Польщею помырыла ся, то гетьманъ Дорошенко зи старшыною и козакамы надумалы ся пиддаты ся пидъ турецького султана. Въ 1669 р. Дорошенко зъ усією правобережною Україною прылучывъ ся до Туреччыны, маючы надію, що до земли турецькой далеко и видь туркивъ легше буде видбыты ся. Але тутъ знову Польша не могла згодыты ся, щобъ Украина, що належала Польщи виддавна, и за яку Польша що лышь перевела важку війну зъ Москвою, щобъ видійшла до Туреччыны. Зняла ся знову війна. Турецькый султанъ прыйшовъ обстоюваты свою нову землю зъ незличенымъ військомъ и злучывъ ся изъ Дорошенкомъ; польске військо злучыло ся изъ козакамы, що волилы лышыты ся пидъ Польщею и нарешти въ війну замишала ся Москва, що знову бажала прыгорнуты собі усю Украину и прыслала провадыты війну зъ туркамы та ляхамы свое війско у купи зъ ливобережnymi козакамы. Тры ворожи війська грабувалы и руйнувалы

Украину разомъ. Народъ почавъ ще бильше, ще густійше забираты ся на ливый берегъ Днипра а все, що лышало ся на правому берези було чужымы вйськамы попалено, поруйновано, зныщено. Полякы, москали, туркы палылы та руйнувалы одни передъ другымы. За нови десять рокивъ вийны изъ усихъ селъ та великихъ мистъ по правобережній Украини лышылы ся сами тилькы руины. Не маючы сылы довше терпиты вси лыха, вийны, цили миста якъ отъ Чытырынъ, Канивъ, Корсунъ, Жаботынъ, Ржыщовъ и ынши переселылы ся на ливый берегъ, а хто не встыгъ забраты ся, той гынувъ видъ нападу ворожого вйська. Такимъ чыномъ весь край занастылы, обернули у пустыню, де лыше дыкы звіри блукалы, а чоловичои души не було и на сотни верстовъ. Зруйнувавши въ той спосибъ Украину и Польша и Туреччына и Москва побачылы, що за пустый безлюдный край не варто провадыты криваву вйну и знесылюваты тилькы себе и замырылы ся межы собою зъ тою умовою, щобъ зруйнована Украина такъ пустынею и лышала ся, щобъ ии не заселювано и щобъ вона ни до кого не належала. Зъ такою умовою скинчылы вйну, колы на правобережній Украини не лыпало ся ни селянына, ни козака, ни пана, а лыше булы хыжи звіри та руины колысь пышныхъ осель. Такимъ чыномъ вся правобережна Украина мусила лышыты ся на завше незаселеною пу-

стынею и никому не належаты, бо ни у кого изъ сусидныхъ державъ не було ни сылы ни певного права нею володиты. Алежъ чы мигъ на довший часть лышаты ся незаселенымъ пышный та богатый край? Чыжъ мигъ народъ, выгнанный зъ нього, забыты свои стари осели, закинуты гадку повороту до дому и не личыты свое выгнання часовымъ лыхомъ? Розуміеть ся се статы ся не могло. Народъ тымъ дужче, тымъ горячійше змагавъ ся вернуты ся на правобережну Украину, бо переселивши ся на ливый берегъ Дніпра винъ опынывъ ся пидъ московськимъ урядомъ и козацькою старшыною далеко не въ доброму стани.

Ричъ у тимъ, що пиддавши ся московському цареви и выгнавши зъ усеи Украины польскихъ панивъ, козацька старшына почала намагаты ся абы захопыты до своихъ рукъ усю землю и пидгорнуты пидъ себе усихъ селянъ и простыхъ козакивъ, себъ-то завесты таке саме шляхетство, видъ якого народъ стилькы часу видбывавъ ся. Одразу того завесты було не можливо и тому народъ якыйсь часъ видпочывавъ; а колы правобережна Украина одійшла знову писля Андрусивського договору до Польци и тамъ зняла ся „руина“, то народъ почавъ тысячами переселяты ся на Украину ливобережну, або якъ вона тоди стала называты ся „гетьманщину“. Але ще починаючи видъ Хмельницького змагання старшыны

перетворыты ся у паньство, стали выявляты ся у тому, що гетьманъ почавъ роздаваты цили села и велики маетки земли, де сидили хліборобы, козацькымъ старшынамъ за вїйськови послугы. Зъ початку се народови не дуже вадыло, поky трапляло ся не часто; кримъ того до половыны симнайцятого вику ливый берегъ Днипра бувъ заселений дуже зридка. Такимъ чыномъ перши переселенци зъ правого берега за часивъ Хмельныцького и першыхъ гетьманивъ нисля його, знаходылы шыроки ланы, що не булы заселени и ни до кого не намежалы, и заносилы си земли, яко перши и володители по праву, що называець ся „займанщына“. Але швидко пустопорожнихъ земель не стало и новымъ переселенцямъ доводило ся оселюваты ся на земляхъ, що вже належалы нашымъ володителямъ и доводило ся зъ сымы володителямы прыставаты до якоисъ згоды. Отъ зъ сего найбильши и найбогатїйши володители земли, переважно старшыны, що запосилы землю зъ przyzволу гетьманивъ и почалы корыстуваты ся, щобъ запровадыты знову крипацтво. Вони намагали ся повернуты вь своихъ крипакивъ селянъ, що жылы на земляхъ, яки дарувалы имъ гетьманы, а такожь повернуты у селянъ простыхъ козакивъ. А тому, що и те и друге було зразу зробыты нелегко, то володители земли почалы поводыты ся хитрощамы. Вони починали сыльно тыснуты

селянъ и козаківъ, щобъ ти покынули свои земли и вийшли зъ села; тоди здобувши видъ гетьманівъ папери на володиння землямы, щолышылы ся знову вільнымы, вони починамы оселюваты на сухъ земляхъ новыхъ переселенцівъ, яко пидсусидківъ та слобожанъ. Але зъ сими новыми переселенцями укладалы певни умовы на недовгий часъ, після якого си пидсусидкы ставалы кринаками володителейъ земли.

Такимъ чыномъ станъ народу на ливобережній України такожъ чымъ разъ то гиршавъ и пидчасъ руини ставъ невымовно важкий. Такъ що въ 1686 році вже по всій гетьманщини зняло ся велике народне повстанне, але його розвіявъ гетьманъ Мазена.

Кримъ того московський царь спостеригшы, що Украина, роздилена на дви частыны и до того знесылена руйиною, не здолае бороты ся зъ його військомъ, почавъ ламаты умовы, на якихъ Украина прилучыла ся до Москвы, почавъ чымъ разъ бильше насылать на Украину московського війська та московськихъ воеводъ и урядныківъ, а москали дуже гнитылы и ныщылы украинський народъ, и змагаючи ся запосисты замість козацькою старшыны такожъ на московський ладъ запроваджувалы крипацтво.

Розуміючи змагання московського царя и уряду опануваты Україною, козацька старшыня зъ гетьманомъ Мазеною зробылы въ останній

разъ пробу видлучыты ся видь Москвы, та зробыты Украину самостійною державою. Задля того Мазепа скорыстувавъ ся зъ війны, що пидъ той часъ Москва провадыла зъ Шведами и прылучывъ ся у купи зъ старшыною та малою частыною козакивъ до шведського війська. Але народъ за старшыною не пидійнявъ ся, бо ненавидивъ и старшыну и особлыве гетьмана Мазепу за те, що вони запроваджувалы на України панський ладъ та заводылы народъ у крипацтво. У великимъ бою пидъ Полтавою у 1709 роци царь московський зъ великимъ військомъ перемигъ маленьке військо шведське зъ горсткою козакивъ и Мазепа мусивъ утікаты въ Туреччыну. Незабаромъ пїсля того московський царь и зовсимъ скасувавъ гетьманський урядъ, а замість того прыславъ до Кыйива та ыньшыхъ мистъ своихъ воеводъ, щобъ правыты Україною, збираты по нїй податкы московському цареви та урядови, та заводыты крипацтво и весь московський ладъ.

Такымъ чыномъ, колы Украину правобережну зовсимъ зруйновано и обернено у пустыню, то народъ зъ неї переселювавъ ся въ гетьманщину, на ливый берегъ Днипра. Але опынывшы ся и тутъ не въ доброму стани, почавъ знову забираты ся до своихъ старыхъ осель. Такъ у 1683 роци въ зруйнованому Хвастови осивъ козацький полковникъ Семень Палій, и пидъ його проводомъ стала заселюваты ся Хвастов-

щина ажъ понадъ Бугъ и до Дністра, зъ того самого народу, що передъ тымъ покинувъ тутъ свои осели та тикавъ видъ руины въ ливобережню Украину. Польща, згодовшыся на те, щобъ Украина лышала ся пустынею, не боронила їи заселюваты. Народъ селившыся тутъ, мавъ повну волю, Палій всіхъ заводивъ у козацькый станъ, такъ що край почавъ дуже хутко заселюваты ся. Населення розросло ся и сягнуло ажъ до Полісся, де сидили ще польски паны и держали у крипацтви народъ. Але колы Палій зъ козаками почали зъ Полісся та Подоля такожъ потрохы выгонити панивъ та заводити козацькый ладъ, повертаючи усихъ крипакивъ селянъ у вільныхъ козакивъ хлиборобивъ, то Польща почала тыснуты Палія и намагаты ся, щобъ знову повернуты козакивъ у крипацтво. Палій звертавъ ся за запомогою до московського царя та до гетьмана Мазены, але имъ обомъ було не корыстно пидтрымуваты козакивъ, бо вони сами намагали ся впровадити кріпацтво, щобъ вызыскуваты народъ на корысть панивъ. Тому въ 1711 р. московскый царъ, погодовшыся зъ Туреччыною та Польщею, выдавъ указъ, щобъ правобережна Украина лышыла ся пидъ владою Польщи, а щобъ козаки, що не хочуть корыты ся панамъ, забирали ся знову на ливый берегъ Дніпра. Такимъ чыномъ народъ, що не мавъ змогы самъ боротыся зъ Польщею, мусивъ знову

переселюваты ся, а зъ Польщи прыйшло вельке вѣйсько и примусило всіхъ, хто лышывъ ся, покорыты ся польскимъ панамъ. Въ такый спосибъ въ 1713 роци на завше зныкло козацтво въ правобережній Украини, а опанувалы краемъ знову польски паны и въ знесыленій зруйнованій земли вже стало запровадылы панскый ладъ и тяжку, ненавысну панщину.

Такымъ чыномъ писля усеи довгои кривавои боротьбы „руина“ скінчила ся тымъ, що на ливому берези Днипра запанувалы московскы паны та козацка старшина, заводячы народъ у кринацтво, а на правсму берези — польски паны выкоринылы зовсимъ козакивъ и завелы шляхетскый ладъ, такъ що булы тилькы полякы-паны та украинскый народъ - крипаки. На правобережній Украини писля того, ще разъ зняло ся вельке народне повстанне, а Украина ливобережна вже видъ тоди замовкла а народъ схыливъ покирливо свою голову у московському арми.

IV. Гайдамаччына.

Польска шляхта такимъ чыномъ цилкомъ опанувала правобережною Україною дыше зъ початку висимнайцятото вику, колы звидты зныклы на завше казаки. Писля польскыхъ законивъ весь народъ дилывъ ся на дви частыны: панивъ-шляхту, що посидала вси земли, и селянъ-хлопивъ, що жылы на тій земли и за право жыття мусилы робыты на пана тяжку панищину.

Одже колы писля 1713 року, писля зныщення въ краю козакивъ, на степову Україну насунулы знову паны-шляхта зъ Польци зъ королівськымы та сеймовымы грамотаы и универсалаы на право володиння всиы земляы Украины, то воны знайшлы край дуже малолюднымъ и одразу запровадыты закономъ панищину не могли, бо булыбъ розигналы и той народъ, що знайшлы на сихъ земляхъ. Ранійше а нижъ запроваджуваты панищину треба було заселыты земли, щобъ маты для тоижъ панищыны робучи руси. Але щобъ заселюваты земли, паны мусилы

заклыкаты на си земли переселенцивъ прыва-
блюючи ихъ корыстными для хлиборобивъ умо-
вами, на якихъ виддавалы на посилисть свои
земли. Кримъ того потрибно було спыныты се-
лянъ видъ выселення зъ сего краю до степивъ
запорожськихъ та волоськихъ. Забороныты сы-
лою тикаты на вильни степы, шляхта не мала
можливосты, бо польскый урядъ бувъ дуже сла-
бымъ для того, щобъ своею сылою стрыматы
народъ.

Такымъ чыномъ шляхта мусила вжываты
хытрощивъ. Наны стали на томужъ, що вжы-
вали и на ливому берези старшына та москов-
ськи дворяны; вони намирылы ся запроваджу-
ваты панщину поволы. Для того степова укра-
инська шляхта почала розсылаты та розвишу-
ваты понадъ шляхами универсалы та лысты до
народу закликаючи селыты ся зъ легкымы умо-
вами на своихъ земляхъ. Сымы лыстами оби-
цялы народови дозволяты селыты ся на своихъ
земляхъ за дуже не великый зъ початку чыншъ,
а то и зовсимъ безъ чыншу. Навить по ыньшихъ
мисцяхъ, то пропонувалы и зовсимъ даруваты
землю у власнисть, на де-якый часть розуміеть ся,
абы тилькы такъ чи ынакше заселыты землю,
маты робучи руки. На си лысты та универсалы
и справди стали сходыты ся та оселяты ся въ
великому чысли селяне зъ сусидныхъ Подилля,
Волини, Полисся, навить зъ Галычыны, а такожъ

зъ ливобережної України, де вже на той часъ старшина зъ московськимъ урядомъ встигли запровадыты панщину гирше шляхетськои. Переселяючы ся на степову правобережну Україну народъ сподивавъ ся хочъ якийсь часъ перебуты въ лишніхъ обставинахъ, не зазнаты тяжкои панщини. Але чымъ бильше сходило ся народу, чымъ густійше заселявавъ ся край и чымъ меньше боялы ся паны лышыты ся безъ робучыхъ рукъ, тымъ бильше вони уризувалы хлѣбоборобамъ воли, тымъ бильшого вымагалы чыну за землю, а то й зовсимъ заводылы панщину. Обурений народъ обстоювавъ свои права, свою волю и врешти боротьба народу зъ панами знову зняла ся страшна, кривава.

Ще якъ тилькы зныкли на Правобережжі козаки, а почала находыты шляхта, народъ, щолышивъ ся въ сьому край и не мавъ сылы отверто зи шляхтою бороты ся, всежъ бажавъ обстоюваты свое право и домагаты ся, щобъ Украина була вильною для вильного народу. Не здолаючы етаты до бою зъ польськимъ вѣйськомъ, народъ мусивъ провадыты боротьбу таємно, осибными нападами на окремыхъ панивъ. Такимъ чыномъ зразу, якъ тилькы почала злитаты ся шляхта, гурты народу, селянъ, ынколы за прыводомъ козака зъ запорожжя, або зъ гетьманщини, починалы збираты ся у ватагы и, ховаючы ся по лисахъ та байракахъ, робыты напады на шляхту

по їм оселяхъ. Панивъ звичайно вбывалы або выганялы геть, добро ихъ грабувалы, а люде, що сидилы на панській земли, ставалы вильнымы, докы не прыбувавъ новый панъ. Чымъ бильше паны вызыскувалы, чымъ гирше заводылы панщыву, чымъ тяжче ставало народови їм обробляты, тымъ бильше народу прыставало до такихъ ватагъ и тымъ частійше воны нападальы на окремыхъ панивъ. Почалы заводыты ся таки ватагы не тилькы по степовій України але и на Поліссі и на Волині та Поділлю. Звалы ся люде, що складалы си ватагы, гайдамаками, а проводари ихъ, що проводылы ватагами, называлы ся отаманамы або ватажками.

Паны личылы гайдамакивъ звичайнымы розбышаками и старалы ся ихъ ловыты та гризно караты, але народъ имъ дуже спочувавъ, бо личывъ ихъ оборонцями своихъ правъ, вызволителямы зъ панської неволи. Селяне подавалы часто видомосты гайдамацькымъ ватагамъ и допомагалы руйнуваты та грабуваты панивъ, щобъ хочъ въ той спосибъ помстыты ся за напынену панщыну.

Зъ початку гайдамакы робылы напады на окремыхъ лыше панивъ, але чымъ разъ дали до ихъ прыставало бильше народу, воны ставалы смилывійшымы и робылы гризнійши напады. Чымъ дужче паны вызыскувалы народъ, тымъ бильшой сылы набиралы гайдамакы и

нарешти въ 1768 році въ степовій України зняло ся велике гайдамацьке повстанне, що называсть ся Коліївщиною. Зъявившысь пидъ проводомъ Зализняка пидъ Чыгырыномъ не велика гайдамацька ватага на 18 человека, зразу зросла до великого гайдамацького війська; одно за другимъ почалы завойовуваты гайдамакы міста Сьмілу, Лысянку та ынши и пидступылы до найбільшого въ степовій України міста, до Умані. Тутъ уманське військо пидъ проводомъ свого сотвыка Івана Гонта прылучыло ся до гайдамаківъ и въ два дны вони завоювали Умань. Такимъ чыномъ въ короткий часъ вся Уманщина була въ рукахъ гайдамаківъ. Всихъ панівъ, що були въ Уманщині, гайдамакы зныщылы, обиралы въ Умані Максима Зализняка гетьманомъ, Гонта уманськимъ полковникомъ и почалы заводити вильный козацький укладъ жыття; але панування ихъ тривало дуже не довго. Москви, що мала на увази зъ Нимеччиною подилыты Польщу и більшу частину їи прылучыты до московської державы, було не корыстно, щобъ на сій землі були вильни козаки и тому московська цариця посылала військо засмырыты гайдамацьке повстання.

Безчесною зрадою велике московське військо захопыло у полонъ Зализняка. Гонта и більше тисячи гайдамаківъ и виддало ляхамъ на люти муки. Не людськымы катуваннямы ляхы

та москали засмырылы гайдамакивъ и прыму-
сылы весь край скорыты ся Польци. Знову, якъ
хыже гайвороння злетила ся шляхта, знову по-
чала заводыты панищину та вызыскуваты украин-
ський народъ. Знову почалы впроваджуваты пан-
щину поволы та обдурюваннемъ заводыты народъ
у крипацтво, ажъ докы у 1792 роци Московська
держава зъ державами немецкымы не подиылы
межы собою Польци и майже вся Украина не під-
пала підъ московську владу. Той панський ладъ,
якый ляхы мусилы заводыты хытроцями та обду-
рюваннемъ московськи цари запровадылы сылою
и видъ тоди ажъ по сей часъ народъ мусыть
покирливо терпеты свое лихо. И по сей часъ
майже вся земля на правобережній Украини на-
лежыть польскымъ панамъ; а якъ колы москов-
ськи цари и повидіймалы землю видъ панивъ
польскихъ, то хиба для того, щобъ виддаты ихъ
панамъ московськымъ або загарбаты соби samymъ.
Такымъ чыномъ и стало ся, що и по сей часъ
вся земля на правобережній Украини належыть
панамъ польскымъ та московськымъ и москов-
ському цареви, и воны всякымы крывдами та
неправдами вызыскують весь украинський хли-
боробський народъ.

Але докы на правобережній Украини ще
народъ боровъ ся за свою волю, докы гайда-
макы змагалы ся зныщыты панивъ та крипацтво,
на Украини ливобережній народъ хылыть ся и

покирливо приймавъ ту панщину, що йому на-
кыдала запанила старшына та московськи паны.

Писля останньої пробы виддилиты ся видъ
Московщыны та скласты окрему украинську дер-
жаву, писля тои пробы, що їи зробылы гетьманъ
Мазена зъ козацькою старшыною въ початку
в и с и м н а й ц я т о г о в и к у, гетьманський урядъ
швыдко скасовано, а старшына побачыла, що їи
найкорыстнійше, абы краще пануваты, самій
обернуты ся на московський ладъ, та у купи зъ
московськымы панами розкрататы украинську
землю и повертаты на ній народъ у крипацтво.
Такымъ чыномъ старшына здобувала зъ початку
видъ гетьманивъ, а потимъ видъ московського
уряду грамоты на володиння землею, занобигала
ласкы московськихъ царивъ, почала балакаты
московською мовою и вызыскуваты простый на-
родъ, хлиборобивъ, запроваджуючы по всій Укра-
ини панщину. Тилькы не велька частына про-
стыхъ козакивъ лышыла ся вильнымы, а решта
весь народъ попавъ у люту неволю, проты якои
такъ довго провадивъ кроваву, завзяту боротьбу.

Нарешти царыця Катерына, царськымъ ука-
зомъ ствердыла, щобъ усьому украинському на-
родови буты крипакамы, а старшыну, що поси-
дала землю, зробыла московськымъ або россьий-
ськымъ дворянствомъ и дала лыше дворянству
право володиты землею, а вся решта народу,
кримъ невеликыи горсткы козакивъ, вси хлибо-

робы мусилы ходыты одробляты дворянамъ панщину.

Ще перши часы після Хмельницького ставало до помочы народу військо запорожське. Але зъ часомъ запорожжя все меньше втручало ся въ украинськи справы, а дбало бильше за свою корысть, такъ що врешти лышыло військови справы, а лыше дбало, щобъ якъ найкорыстнійше провадыты власни справы. Запорожжя почало торгуваты зъ Крымомъ та зъ Україною, горилкою, сілью, рибою, кавяромъ, виномъ та ынъшымъ. Вильни люде, що лышылы ся на Україні, почалы на волахъ перевозыты крамъ зъ Запорожжя, зъ Дону та зъ Крыму та спродуваты и въ той спосибъ заробляты гроши. Таки люде звалы ся чумаками. Вони возылы зъ Дону рибу та кавяръ, а зъ Крыму та зъ Запорожжя сіль, вино, горилку, мидъ та крамъ усякый крымськый, турецькый та волоськый.

Чымъ дали, тымъ меньше Запорожжя провадыло військови справы, тымъ меньше військо запорожське ставало здибнымъ до вийны и на решти въ 1775 роци, цариця Катерына завоювавши Крымъ, послала велике московське військо зруйнуваты запорожську Сичъ. Запорожци навить не оборонялы ся. Сичъ зруйновано, а вси велики запорожськи земли роздаровано московськымъ панамъ та нимцямъ, що и

досы посадають усю Херсонщину, Катерино-славщину та півничну Таврію.

Такимъ чыномъ підгорнувши підъ себе після поділу Польщи у 1792 році всю Україну по обидва боки Дніпра зъ запорожськымы степами, цари московськи затвердылы по всій землі кріпацтво и всю землю лышылы панамъ польськымъ, московськымъ та змосковщенимъ тымъ, що булы колысь козацькою старшыною. Всихъ сыхъ панивъ зробылы росейськымы дворянамы и си паны дворяне и доси посадають усю нашу землю та вызыскують нашъ народъ. А щобъ знову не зняло ся повстання, московськи цари держать на Украини сылу вйська и якъ тилькы де обурений народъ не схоче корыты ся панамъ, зразу посылають вйсько зъ рушныцямы та гарматамы розгоняты повстання.

У. Московська неволя.

Такимъ чыномъ зъ початку девятнайцятотоу вику, отъ уже цылыхъ сто рокывъ, вся Украина стогне, конае у московскій неволи. Цылый народъ пролывавши 250 рокывъ свою кровь въ ббротъби за волю зъ ляхама, москаляма та туркама врешти знесылывъ ся и не здолавъ уже знову статы до зброи, якъ ранійше. До тогожъ и ярмо московське е мицнїйше. анижъ до тогочасне польске. Ричъ у тимъ, що у Польщи завше було безладдя, вїйска постїйного не було, грошей такожъ не було, тому зъ Польщею и легше було бороты ся. Одже московскый царь дуже твердо и не похытно впровадывъ ладъ корыстный для нього и для його панивъ, що завжды його пидпырають. Запровадывши по України и скрипывши закономъ крипацтво, московскый царь одразу розставывъ по України сылу вїйска, щобъ стерегты, абы все було спокїйно и тяжко караты, накомыбъ де знало ся яке повстання. Вїйсько московське добре озброене гарматамы

та рушныцямы; тому, наголы де здіймало ся повстання, або й заразь де зирветь ся бунть, одразу прыходыть вйсько и, розуміть ся, не озброєный народъ не може бороты ся проты рушныць, гармать та баґнетивъ.

Застеригшы ся въ такый спосибъ видъ народнього повстання, царь запровадывъ саме ганебне крипацтво. Вся земля належала панамъ, и паны писля царськихъ законивъ малы право колысь вильный народъ продаваты, катуваты, поганяты на панщину, знущаты ся на вси лады. Панъ мигъ хлибороба зи своєю земли продаты въ чужу сторону, мигъ забраты дитей видъ батька й матеры, мигъ безславыты и ганьбыты людей, чоловікивъ и жинокъ, хлопцивъ и дивчатъ, старыхъ и малыхъ. И таку невымовно тяжку неволю нашъ народъ писля кривавои боротьбы терпивъ бильше анижъ пятьдесятъ роківъ. Але чымъ дали, тымъ повстання здіймалы ся все частійше и частійше, и не вважаючи на вйсько и люти кары все бильше а бильше повставало народу и нарешти наляканий царь мусивъ у 1861 році выдаты законъ, що визнававъ народъ вильнымъ видъ панської неволи. Одже обставыны зъ того закону одминылы ся мало.

Ричъ у тимъ, що царь мусивъ увильныты народъ видъ крипацтва не тилькы тому, що боявъ ся повстаннивъ народныхъ, але и зъ ыншої такожъ прычины. Повстання народни ще

який часъ царь вѣйськомъ здолавъ бы стрыму-
ваты; але надійшли ынѣши справы, зъ якымы
йому бороты ся було годи. А то справы таки,
що корысть царя и бильшой частыны панивъ
вымагала, щобъ крипацтво було скасоване.

До початку девятьнайцятого вику на Укра-
нини були лыше селяне-хлиборобы та паны, що
посидалы землю и вызыскувалы на ній хлибо-
робивъ. Докы вильни земли були, то царь своему
панству за службу царську роздававъ землю.
Въ тей спосибъ пороздавано панамъ останни
вильни земли — запорожськи степы. Такимъ
чыномъ въ початку девятьнайцятого вику вже
вильной земли не було и царь мусивъ пла-
тыты усимъ панамъ за службу гришмы зи своєю
казны. Кримъ того цареви було багато потрибно
грошей, абы удержуваты вѣйсько. Правда, паны
платылы цареви невеликый податокъ за те, що
посидалы землю и вызыскувалы на ній людей,
але тыхъ грошей цареви не выстарчало и царь
змиркувавъ, що йому буде корыстнѣйше увиль-
ныты людей видъ панивъ, та окремо зъ кожного
збираты податкы. Тежъ саме зрозумѣлы и ти
паны, що земли власной не малы, а служылы
въ царському уряди. Вони змиркувалы, що чымъ
бильше у царя въ казни буде грошей, тымъ
бильше вони диставаты муть зъ казны жалу-
вання. Такимъ чыномъ знесення крипацтва

було корыстнымъ царевнѣ и тымъ панамъ, що у нього служылы въ уряди.

Кримъ того потрибно було знсєнне крипацтва такожъ тымъ панамъ, що не малы власной земли, але малы гроши. Бо до початку дев'яťнайцятого вику у насъ не було ни зализныщъ, ни фабрыкъ ни заводивъ, и все, що було потрибно, люде робылы сами собі, а такожъ и все що потрибно було панови, робылы йому його власни крипакы; але коли народу збыльшыло ся, то потрибно було вже будуваты заводы та фабрыкы, щобъ выробляты машынамы бильше краму, та щобъ винъ дешевше коштувавъ. Тымъ панамъ, що малы гроши, корысно було будуваты фабрыкы, заводы та зализныци, бо з того можна було заробляты добри гроши, але для того потрибно маты багато робитныкывъ. А робитныкы вси булы крипакамы и ихни паны ихъ не пускалы на зализныци та фабрыкы, а примушувалы робыты дома на себе. Черезъ те знсєння крипацтва було потрибне и тымъ панамъ, що малы гроши, та бажалы будуваты фабрыкы та заводы. А зализныци, заводы и фабрыкы дають багато доходу царевнѣ до казны, бо мусять платыты велыки податкы.

Такымъ чыномъ зважывшы корысть свою, тыхъ панивъ, що у нього служылы и тыхъ панивъ, що малы власни велыки гроши, ще й до того боячы ся народнього повстання, царь на-

решти зважывъ ся и 19 лютого 1861 року скасувавъ крипацтво.

Але царь не мигъ и не бажавъ зрадыты тыхъ панивъ, що малы землю та вызыскувалы безпосередне народъ. А тому було придумано такъ: крипацтво скасувати, податками народъ обложыты, але земли народови не давати, або дати таку обмаль, щобъ народъ не мигъ зъ неи выжыты, та мусивъ ходыты робыты на земли панській; щобъ паны всежъ могли народъ вызыскувати якъ и ранійше.

И справди писля знесення крипацтва отъ уже бильше якъ сорокъ рокивъ нашъ народъ, буцимъ то вильный, мусыть тяжко бидуваты та, такъ само якъ и ранійше, робыты панщыну на панській земли, або лышыты землю та иты до заводу чы фабрыкы тамъ робыты на панивъ фабрыкантивъ; кримъ того народъ мусыть платыты велыки податкы цареви та тымъ панамъ, що у царя на уряди. Правда, що паны сами не сылуютъ народа иты до ныхъ на роботу, такъ за те сылуе голодъ и холодъ, бо безъ того народови ничого булобъ исты, ни зъ чого булобъ выжыты.

Такъ стало ся, що весь нашъ украинськый народъ, не вважаючи на його славу и довгу, криваву боротьбу привелы до того стану, що заразы вси 25 миліонивъ нашего люду хилять свои головы у неволи царській та панській и

покирливо своею важкою працею годують польських та московських панівъ.

И ся московська неволя буде такъ довго, докы вся наша земля, вси фабрыкы, заводы та копальни будуть належаты чужымъ панамъ а не нашему народови. Лыше колы нашъ народъ выжене усихъ чужыхъ дармоидивъ-панівъ и забере до своихъ рукъ усю землю, вси заводы, зализныци, фабрыкы та копальни, лыше тоди повстане наша Украина, яко вильна, самостійна Украинська держава безъ хлопа и безъ пана и вильно въ ній жытыме нашъ украинський народъ. Тоди не буде оденъ выыскуваты другого, але вси будуть ривни якъ браты и тоди настануть ти славни часы, що въ боротьби за нихъ наши диды 250 роківъ проливали свою кровь и намъ заповидали дали провадыты сю славу боротьбу.